

Κωνσταντίνος Δ. Μαλαφάντης
Καθηγητής Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών
Πρόεδρος της Παιδαγωγικής Εταιρείας Ελλάδος
kmalafant@primedu.uoa.gr

Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΣΤΗΝ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ 1821

Η Άλωση της Βασιλεύουσας στα 1453 άπλωσε το σκοτεινό πέπλο της σκλαβιάς σε ολόκληρη τη χριστιανική Ανατολή. Ο κίνδυνος της οριστικής απώλειας της πίστης και της εθνικής ταυτότητας των Ελλήνων πρόβαλλε απειλητικός. Οι διωγμοί των χριστιανών και οι αθρόοι εξισλαμισμοί πληθυσμών έγιναν η νέα πραγματικότητα, ενώ η Μεγάλη Ανατολική Εκκλησία βρέθηκε αιχμάλωτη στους Οθωμανούς. Ωστόσο, μια ελπίδα άρχισε να διαφαίνεται από τα πρώτα κιόλας χρόνια της Τουρκοκρατίας, η οποία άφηνε μια μικρή χαραμάδα φωτός στο απέραντο σκοτάδι: Η τακτική της Υψηλής Πύλης να παραχωρεί προνόμια στους υποδούλους έναντι χρηματικών καταβολών, σημαντική πηγή εσόδων, αλλά παράλληλα και αχίλλειος πτέρνα της¹.

Στο ευρύ πλαίσιο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας δημιουργήθηκε άτυπα ένας ορθόδοξος διοικητικός μηχανισμός που εκπροσωπούσε ολόκληρο το ελληνικό έθνος, με ένα πυκνό δίκτυο μητροπόλεων, αρχιεπισκοπών και μοναστηριών που απλώθηκε σε ολόκληρη την οθωμανική επικράτεια, προστατεύοντας και στηρίζοντας τους χριστιανικούς πληθυσμούς. Οι πεφωτισμένοι Ορθόδοξοι ιεράρχες αποδύθηκαν σε σκληρό αγώνα για τη διατήρηση της πίστης και της εθνικής αυτοσυνειδησίας, φροντίζοντας πρωτίστως για την παιδεία, με κεντρικό πυλώνα τα κλασικά γράμματα και την ελληνική γλώσσα στη διαχρονία της. Η επιβίωση της χριστιανικής θρησκείας και του ελληνικού έθνους δεν μπορεί να νοηθεί ανεξάρτητα από την ελληνική παιδεία. Όπως υπογράμμισε ο Steven Runciman: «Η Ορθοδοξία διατήρησε τον ελληνισμό μέσα από τους σκοτεινούς αιώνες· αλλά χωρίς την ηθική δύναμη του ελληνισμού και αυτή η Ορθοδοξία θα είχε απισχανθεί»².

Ο λόγιος Γεννάδιος Σχολάριος (1400-1473),³ ο πρώτος Πατριάρχης μετά την Άλωση, πέτυχε τη χορήγηση προνομίων στην Εκκλησία από τον Μωάμεθ Β΄, τον

1. Βλ. το διαφωτιστικό κείμενο του Κωνσταντίνου Σβολόπουλου, «Το Οικουμενικό Πατριαρχείο στους κόλπους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, 1453-1923», *Φανάρι 400 χρόνια*, Έκδοσις Οικουμενικού Πατριαρχείου, Κωνσταντινούπολις 2001, σσ. 250-256. Για αναλυτική εξέταση του ρόλου της Εκκλησίας στην εποχή της Τουρκοκρατίας και της Επανάστασης του '21 βλ. Τάσος Αθ. Γριτσόπουλος, «Η Εκκλησία εις τον Απελευθερωτικόν Αγώνα», *Μικρά μελετήματα*, Εταιρεία Πελοποννησιακών Σπουδών, Αθήνα 2007, σσ. 193-222 [Α΄ δημοσ. στο περ. *Παρνασσός*, τόμ. ΙΓ΄ (1971), σσ. 237-266].

2. Βλ. Steven Runciman, *The Great Church in captivity. A study of the Patriarchate of Constantinople from the Eve of the Turkish Conquest to the Greek War of Independence*, Cambridge 1968, σ. 410.

3. Βλ. Κων. Γ. Μπόνης, «Γεώργιος-Γεννάδιος Κουρτέσης, Ο Σχολάριος», περ. *Νέα Εστία*, τόμ. 53, τχ. 622 (1 Ιουνίου 1953), σσ. 841-854· Μ. Αντωνοπούλου, *Γεννάδιος Β΄ Σχολάριος, ο Πατριάρχης της Αλώσεως*, Αποστολική Διακονία, Αθήνα 1974· Θεόδωρος Ζήσης, *Γεννάδιος Β΄ Σχολάριος. Βίος – Συγ-*

Πορθητή⁴. Ο Πατριάρχης ως θρησκευτικός ηγέτης είναι και εθνάρχης, καθώς σύμφωνα με τον ιερό νόμο των μωαμεθανών η θρησκεία ταυτίζεται με το έθνος. Ο Γεννάδιος αποδείχθηκε ηγήτορας άξιος των (εξόχως δυσμενών) περιστάσεων και κυβέρνησε την Εκκλησία με σθένος, επιδεικνύοντας αξιοζήλευτη πολιτική ικανότητα. Επιδιώκοντας πάντοτε τη βελτίωση της ζωής των υποδούλων χριστιανών και την ενίσχυση της ελληνικής παιδείας συνέγραψε σημαντικά θεολογικά και φιλοσοφικά έργα, ίδρυσε τη Μεγάλη του Γένους Σχολή και ανέπτυξε μετριοπαθή θεολογικό διάλογο με το νικηφόρο Ισλάμ⁵.

Οι διάδοχοι του Γενναδίου δεν υπήρξαν πάντοτε άξιοι συνεχιστές του έργου του. Παρά τα λάθη όμως μη ικανών ή υπέρμετρα φιλόδοξων ταγών της Εκκλησίας, τα οποία πολλές φορές στοίχιζαν και στους ίδιους τη ζωή τους, παρά την ανάμειξη της Πύλης στην εκλογή ιεραρχών, ο θεσμός της Εκκλησίας παρέμεινε ισχυρός και κράτησε ζωντανό το ελληνικό έθνος καθ' όλη την περίοδο της δουλείας. Η κοινή συμφορά συσπείρωνε τους χριστιανούς περί τη στρατευμένη Εκκλησία, καθώς το Πατριαρχείο προστάτευε όχι μόνο τους Έλληνες, αλλά και τους αλλοεθνείς χριστιανικούς πληθυσμούς της Βαλκανικής Χερσονήσου.

Η Εκκλησία κλήθηκε να κρατήσει τη λεπτή ισορροπία ανάμεσα στην τήρηση της «πειθαρχίας» του λαού απέναντι στον σουλτάνο, για την οποία ήταν επίσημος εγγυητής, και στην περιφρούρηση της ασφάλειας των χριστιανών και τη μέριμνα για τη μόρφωση και τη μουσική εθνική τους αφύπνιση. Κατά τη μακρά σκοτεινή περίοδο μετά την Άλωση αυτό δεν ήταν πάντοτε εύκολο εγχείρημα. Ο εθνομάρτυρας Γρηγόριος ο Ε' (1746-1821)⁶, ο οποίος ανέβηκε τρεις φορές στον οικουμενικό θρόνο, ενδιαφέρθηκε για θέματα παιδείας, εξέδωσε πλήθος θεολογικών έργων και ανέπτυξε έντονη κοινωνική δράση προς όφελος του χριστεπωνύμου ποιμνίου του, σφράγισε το πολυσχιδές έργο του με τον δι' απαγχονισμού θάνατό του.

Οι σουλτάνοι δεν έπαψαν να καταπιέζουν τους ραγιάδες και να αυθαιρετούν εις βάρος τους, προβαίνοντας σε εξισλαμισμούς πληθυσμών, κατασχέσεις ή καταδαφίσεις ναών ή μοναστηριών, απαγόρευση ανέγερσης εκκλησιών. Οι εκκλησίες και τα μοναστήρια γίνονταν όμως συχνά καταφύγιο των πιστών, ενώ σιγά σιγά ο παιδαγωγικός ρόλος του απλού κλήρου λαμβάνει συγκεκριμένη μορφή. Η Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας στα 1593 αποφάσισε να προαγάγει ενεργά την παιδεία. Ήδη από την εποχή που η Βυζαντινή Αυτοκρατορία ήταν κραταιά, τα μοναστήρια υπήρξαν κέντρα

γράμματα – Διδασκαλία (Σειρά «Ανάλεκτα Βλατάδων» αρ. 30), Πατριαρχικόν Ίδρυμα Πατερικών Μελετών, Θεσσαλονίκη 1980.

4. Βλ. Αθανάσιος Αγγέλου, «Ο Γεννάδιος Σχολάριος και η Άλωση», *Η Άλωση της Πόλης*, επιμ. Ευάγγελος Χρυσός, εκδ. Ακρίτας, Αθήνα 1994, σσ. 99-132.

5. Βλ. Αγγελική Ζιάκα, «Για μια θεολογία των Θρησκειών. Γεννάδιος Σχολάριος και ο συμφύλιωτικός του λόγος με το Ισλάμ», περ. *Θεολογία*, τόμ. 84, τχ. 2 (Απρίλιος - Ιούνιος 2013), σσ. 193-208.

6. Βλ. Τάσος Αθ. Γριτσόπουλος, «Γρηγόριος Ε', ο Πατριάρχης του Έθνους», περ. *Δελτίον Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, τόμ. ΙΔ' (1959), σσ. 164-229, όπου και λεπτομερής βιβλιογραφία· Τάσος Αθ. Γριτσόπουλος, «Γρηγόριος ο Ε'», *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 4, Αθήνα 1964, στήλ. 736-741· Θεόδωρος Ζήσης, *Ο Πατριάρχης Γρηγόριος ο Ε' στη συνείδηση του Γένους*, εκδ. Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1986.

εκπαίδευσης. Κατά τους αιώνες της σκλαβιάς οι μονές αυτές, με προεξάρχοντα ανάμεσά του τα θρησκευτικά κέντρα του Αγίου Όρους και των Μετεώρων, αναδείχθηκαν σε εστίες παιδείας, θρησκευτικής τέχνης, αλλά και καταφύγια κλεφταρματολών και αγωνιστών του 1821. Στα μοναστήρια και τις εκκλησίες τα μικρά Ελληνόπουλα μάθαιναν γράμματα και μούνταν στην ελληνική παιδεία, συλλαβίζοντας το Ψαλτήρι, το Τριώδιο, τις Πράξεις και Επιστολές των Αποστόλων και άλλα εκκλησιαστικά βιβλία.

Παρότι οι Τούρκοι δεν απαγόρευαν τυπικά την ίδρυση και τη συντήρηση σχολείων, κάτι τέτοιο ήταν πρακτικά αδύνατον για τους φτωχούς ραγιάδες. Χωρίς να υπολογίζουμε την Πατριαρχική Σχολή της Κωνσταντινουπόλεως, δεν μαρτυρείται η λειτουργία οργανωμένου Ελληνικού σχολείου πριν από τα μέσα του 18ου αιώνα. Πολύ μελάνι έχει χυθεί για τον χαρακτήρα, τη λειτουργία και την αμφισβητούμενη ύπαρξη του «Κρυφού Σχολείου», δηλαδή στις νυχτερινές συνάξεις παιδιών σε νάρθηκες ναών ή μοναστήρια, όπου ιερείς τούς δίδασκαν γραφή και ανάγνωση. Ιδιαίτερα διαφωτιστικές για το ζήτημα είναι οι πραγματείες του Τάσου Γριτσόπουλου⁷. Το γεγονός ότι ο όρος δεν μαρτυρείται σε επίσημες γραπτές πηγές αποδίδεται στον χαρακτήρα των συναντήσεων αυτών, ο οποίος δεν ήταν επίσημος, και συνεπώς ο όρος «Κρυφό Σχολείο» προερχόταν απευθείας από το στόμα του λαού. Αψευδής μάρτυρας της ύπαρξης τέτοιων «σχολείων» είναι το γνωστό δημώδες παιδικό ποίημα «Φεγγαράκι», στο οποίο το παιδάκι ζητά από το φεγγάρι να φωτίσει τον δρόμο του για το σχολείο, σε μια προφανώς μυστική διαδρομή.

Η προετοιμασία της Επανάστασης του '21 συμπορευόταν με την εθνική συνειδητοποίηση. Οι πιο σημαντικές μορφές ιερωμένων που πρωτοστάτησαν σε αυτή την πνευματική προπαρασκευή του λαού ήταν ο άγιος Κοσμάς ο Αιτωλός και ο άγιος Νικόδημος ο Αγιορείτης.

Ξεχωριστή θέση στη χορεία των διδασκάλων του Γένους κατέχει κατά γενική παραδοχή ο ιερομόναχος και μετέπειτα άγιος της Ορθόδοξης Εκκλησίας Κοσμάς ο Αιτωλός (1714-1779)⁸. Στην πιο σκοτεινή περίοδο της Τουρκοκρατίας, ανάμεσα στα έτη 1759-1779, περιήλθε τα περισσότερα μέρη της σκλαβωμένης Ελλάδας φωτίζοντας τους Έλληνες με τις διδασχές του για την πίστη στον Χριστό και την αξία της μόρφωσης και της ελευθερίας, κρατώντας ζωντανή την ελπίδα τους και εγκαρδιώνοντάς τους.

7. Βλ. Τάσος Αθ. Γριτσόπουλος, «Το Κρυφό Σχολείο. Παιδεία Ελλήνων – Οργάνωσις αυτής μετά την Άλωσιν», περ. *Πελοποννησιακά*, τόμ. ΙΓ' (1978-1979), σσ. 1-52· Τάσος Αθ. Γριτσόπουλος, «Το Κρυφό Σχολείο», *Μικρά μελετήματα*, Εταιρεία Πελοποννησιακών Σπουδών, Αθήνα 2007, σσ. 5-30 [Α' δημοσ. στο περ. *Παρνασσός*, τόμ. Δ' (1962), σσ. 74-102].

8. Για τον βίο και το έργο του βλ. ενδεικτικά Νικ. Ι. Σωτηρόπουλος, «Κοσμάς ο Αιτωλός», *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 7, Αθήνα 1965, σσ. 894-899· Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας. Από τις πρώτες ρίζες ως την εποχή μας*, εκδ. Ίκαρος, Αθήνα ⁸1987, σσ. 128-129· Κωνσταντίνος Δ. Μαλαφάντης, *Κοσμάς ο Αιτωλός. Ο Δάσκαλος του λαού και φωτιστής του Γένους*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 2013.

Η απλή επικοινωνία του Πατροκοσμά με το χειμαζόμενο ποίμνιό του καθίσταται βαθιά αγαπητική, αναμορφωτική παιδαγωγική εμπειρία⁹, καθώς οδηγεί τους ανθρώπους διά της μετανοίας στη ζωή «εν Χριστώ», αλλά έχει και έντονα κοινωνικό χαρακτήρα. Ιδιαίτερη σημασία αποδίδεται στον σεβασμό προς τον συνάνθρωπο, στην ταπεινοφροσύνη και στο ενεργό πνευματικό ενδιαφέρον που εκφράζεται με την προσευχή και τη φροντίδα για τον πλησίον, η οποία συνιστά έμπρακτη εκδήλωση χριστιανικής αγάπης. Ο Άγιος Κοσμάς αγωνίστηκε ακόμη για να βελτιώσει την υποβαθμισμένη θέση της γυναίκας, τόσο μέσα στην οικογένεια όσο και μέσα στην κοινωνία. Στις Διδαχές του αρθρώνει αξιοσημείωτα προοδευτικό για την εποχή του λόγο¹⁰.

Το σπουδαιότερο, όμως, μέλημα του Πατροκοσμά ήταν να μορφωθεί ο λαός, να αποκτήσει ελληνική παιδεία, που θα οδηγούσε στη συνειδητοποίηση της εθνικότητας, στη θρησκευτική αναγέννηση και στην επακόλουθη διεκδίκηση του «ποθούμενου», δηλαδή της λευτεριάς. Είχε ως στόχο τη διάδοση της ελληνικής γλώσσας στις περιοχές που περιόδευε και κατάφερε να συστήσει δέκα «ελληνικά» σχολεία, όπου διδάσκονταν τα αρχαία ελληνικά, και διακόσια δημοτικά. Η διδασκαλία του αγίου Κοσμά εξέφραζε με τον πιο αντιπροσωπευτικό τρόπο τα διδάγματα του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, ο οποίος δεν ήταν στραμμένος στη Δύση, αλλά είχε ελληνοκεντρικό και χριστοκεντρικό χαρακτήρα. Το όραμά του, να εξασφαλιστεί η δυνατότητα μόρφωσης για όλα τα παιδιά, συγκινεί και εμπνέει τους Έλληνες ως τις μέρες μας: «Καλύτερα να έχης εις την χώραν σου σχολείον ελληνικόν παρά να έχης βρύσες και ποταμούς, διατί η βρύσις ποτίζει το σώμα, το δε σχολείον ποτίζει την ψυχήν, το σχολείον ανοίγει τες εκκλησίες, ανοίγει τα μοναστήρια»¹¹.

Ο άγιος Νικόδημος ο Αγιορείτης (1749-1809)¹², συνεχιστής του έργου του Κοσμά του Αιτωλού, υπήρξε ηγετική μορφή του κινήματος των Κολλυβάδων πατέρων. Συνέγραψε πλήθος ερανιστικών αλλά και πρωτότυπων έργων που αγαπήθηκαν και γνώρισαν διάδοση στον Κλήρο και στον απλό λαό, καθ' όλο τον 19ο αιώνα και μέχρι σήμερα¹³. Ο ρόλος του ήταν καθοριστικής σημασίας, καθώς οι μαζικοί εξισλαμισμοί πληθυσμών, η αμάθεια και ο φόβος απειλούσαν να εξαλείψουν κάθε προοπτική λυτρωμού για τους Έλληνες. Το είδος της αγιολογικής αφήγησης, που καλλιέργησε

9. Βλ. Καλλιρρόη Ακανθοπούλου, *Η Παιδαγωγική Επικοινωνία του Αγίου Κοσμά του Αιτωλού μέσα από τις Διδαχές του*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2009.

10. Βλ. όσα σημειώνει ο Κ. Σ. Κώνστας, *Ο Άγιος Κοσμάς ο Αιτωλός*, Εκκλησιαστικά εκδόσεις Εθνικής Εκατονπεντηκονταετηρίδος, εν Αθήναις 1973, σσ. 82-83 και τις απόψεις που διατυπώνει ο Ιωάννης Β. Μενούκος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές. Φιλολογική μελέτη - Κείμενα*, Διδακτορική διατριβή (Σειρά «Έρευνες στη Νέα Ελληνική Φιλολογία» αρ. 3), εκδ. Τήνος, Αθήνα 1979, Διδαχή Α1, σσ. 133-134 και Διδαχή Ε', σ. 282.

11. Ιωάννης Β. Μενούκος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές*, ό.π., Διδαχή Α1, σ. 142.

12. Για τον βίο και το έργο του βλ. Βασ. Βλ. Σφυρόερας, «Νικόδημος ο Αγιορείτης», *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαιδεία*, τόμ. 9, Αθήναι 1966, σσ. 498-500.

13. Αναφέρουμε ενδεικτικά: *Φιλοκαλία των ιερών νηπτικών* (1782), *Συμεών ο Νέος Θεολόγος* (1790), *Νέον Μαρτορολόγιον* (1799), *Πηδάλιον της νοητής νηός* (1800), *Νέον εκλόγιον* (1803), *Κήπος Χαρίτων* (1819), *Συναξαριστής* (1819).

ο Νικόδημος και εμπλούτισε με τις λαμπρές θεολογικές του γνώσεις και το συγγραφικό του τάλαντο, συντρόφευε τον απλό λαό, τον ζωογονούσε με τα νάματα της πίστης και της ελληνικής παράδοσης και ενέπνευσε αρκετούς Νεοέλληνες συγγραφείς, ανάμεσα στους οποίους και ένα εξαιρετο τέκνο των Κολλυβάδων, τον Αλέξανδρο Παπαδιαμάντη.

Όταν ωρίμασαν οι συνθήκες και ο λαός ήταν πλέον έτοιμος, στις 25 Μαρτίου 1821 οι πρόκριτοι που είχαν συγκεντρωθεί στην Αγία Λαύρα, μαζί με σπλαρχηγούς, ύψωσαν με τον Παλαιών Πατρών Γερμανό την σημαία της Επανάστασης με το βροντερό και καταλυτικό «Ελευθερία ή Θάνατος». Η Εκκλησία συμμετείχε όχι μόνο στην προετοιμασία (σε αγαστή συνεργασία με τη Φιλική Εταιρεία), στην κήρυξη αλλά και στη διεξαγωγή του Αγώνα των Ελλήνων στο πεδίο της μάχης και στον στίβο της πολιτικής.

Στα απομνημονεύματα των αγωνιστών του 1821, όπως του Μακρυγιάννη, του Κολοκοτρώνη, του Φωτάκου κ.ά., αναφέρονται συχνά κληρικοί που πολέμησαν. Ο Σαράντος Καργάκος υπογραμμίζει ότι πρέπει να δίδεται ιδιαίτερη βαρύτητα στη μαρτυρία που κατατίθεται στα απομνημονεύματα του Φωτάκου, του οποίου το έργο διακρίνεται για τον κοινωνικό του προβληματισμό: «Αλλ' ο Κλήρος τούς έβγαλεν από την πλάνην αυτήν, διότι έλαβε πρώτος τα όπλα. Πολλοί δε μάλιστα των Αρχιερέων, ως ο Έλους Άνθιμος, έκαμαν και επίτηδες και ευχάς, τας οποίας έδιδαν εις τους ιερείς των επαρχιών και τας εδιάβαζαν κατά την παράκλησιν»¹⁴.

Ο Καργάκος στο σημαντικότερο εκτενές πόνημά του για την Ελληνική Επανάσταση¹⁵, πολύτιμο έργο ζωής που φωτίζει πολλές πτυχές του Αγώνα, εξαίρει την προσφορά του Κλήρου¹⁶. Ατέλειωτος είναι ο κατάλογος των κληρικών, απλών ιερέων ή κορυφαίων Διδασκάλων του Γένους, που είτε πολέμησαν είτε διακρίθηκαν για την πολιτική τους δράση. Από τον επίσκοπο Βρεσθένης Θεοδώρητο (1787-1843), πολεμιστή και οργανωτικό νου της Επανάστασης, τον οποίον ο Κολοκοτρώνης προσφωνεί σε επιστολή του «καπετάν δεσπότη», περνάμε στον Θεόφιλο Καΐρη (1784-1853), κορυφαίο εκπρόσωπο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού που συμμετείχε στην εκστρατεία του Ολύμπου και κήρυξε την Επανάσταση στην Άνδρο, κι από αυτόν στον επίσκοπο Ρωγών Ιωσήφ (1776-1826), στον λόγιο ιερωμένο που πολέμησε στις ντάπιες του Μεσολογγίου και τη νύχτα της Εξόδου κλείστηκε στην μπαρουταποθήκη μαζί με Έλληνες πολεμιστές και την ανατίναξε όταν έφτασαν απέξω οι εχθροί. Στις τάξεις του Κλήρου ανήκε και ο περίφημος λόγιος Κωνσταντίνος Οικονόμου ο εξ Οικονόμων (1780-1857), ο οποίος μεσίτευσε στον ίδιο τον Τσάρο Αλεξάνδρο Α΄ για τη βοήθεια της Ρωσίας προς τους υποδούλους Έλληνες, αλλά και ο θρυλικός Παπα-

14. Φωτάκος [Φώτιος Χρυσανθόπουλος], *Απομνημονεύματα περί της Ελληνικής Επανάστασης*, εκδ. Λαβύρινθος, Αθήνα 2019, τόμ. Α΄, σ. 53 [Ανατύπωση της έκδοσης του 1899].

15. Σαράντος Καργάκος, *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821*, τόμ. Α΄-Γ΄, εκδ. Περί Τεχνών, Αθήνα 2019.

16. Βλ. Σαράντος Καργάκος, *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821*, ό.π., τόμ. Α΄, σσ. 258-262, το κεφάλαιο με τίτλο «Η γενικότερη αμφισβήτηση του ρόλου του Κλήρου».

φλέσσας (1788-1825), ο «μπουρλοτιέρης των ψυχών», που ανέπτυξε και πολιτική δράση, υπήρξε υπουργός των Εσωτερικών με φιλεκπαιδευτικό έργο και έπεσε μαχόμενος ηρωικά στο Μανιάκι μαζί με λίγους συντρόφους απέναντι στον ισχυρό στρατό του Ιμπραήμ.

Η Ιστορία επαξίως αφιέρωσε λαμπρές σελίδες στον αγώνα που έδωσαν απλοί και λόγιοι ιερείς για να μην απολέσουν οι σκλαβωμένοι Έλληνες την εθνική τους ταυτότητα κατά την Τουρκοκρατία, αργότερα για να ωριμάσει η ιδέα του ξεσηκωμού και τέλος κρατώντας τα όπλα δίπλα στον λαό που πολεμούσε τον Τούρκο κατακτητή. Η εθνική συνειδητοποίηση, σε μεγάλο βαθμό έργο του Κλήρου, προηγήθηκε της Ελληνικής Επανάστασης και χαλύβδωσε τη θέληση των υποδούλων, ώστε να μην καμφθούν από τις τρομερές δοκιμασίες. Το περίτεχνο ψηφιδωτό του Αγώνα του '21 θα έχανε τα πιο λαμπρά του χρώματα αν αφαιρούσαμε τον κεντρικό ρόλο των ιερωμένων.

Ξεφυλλίζοντας ωστόσο τις σελίδες των ιστορικών συγγραμμάτων που αφηγούνται το παλαιό κλέος, το απίστευτο κατόρθωμα των ραγιάδων που πραγματικά μοιάζει γέννημα φαντασίας, αναπόφευκτα αναρωτιόμαστε αν όλα αυτά έχουν χαθεί σε ένα παρελθόν πολύ μακρινό, χωρίς νόημα πλέον για εμάς. Άραγε αυτή η γνώση, αν την προεκτείνουμε στο σήμερα, έχει κάτι ουσιαστικό να μας χαρίσει; Στην πραγματικότητα, θα μας εξέπληττε η επίδραση που μπορεί να έχει το παρελθόν σε ό,τι αφορά τους προβληματισμούς και τα διλήμματα που γεννά το παρόν μας. Σε καιρούς κάμψης του φρονήματος των ανθρώπων, σε εποχές που τα δεινά σε πολιτισμικό, οικονομικό και κοινωνικό επίπεδο πληθαίνουν, όπως συμβαίνει στην Ελλάδα του 21ου αιώνα, η γνώση της εθνικής μας ιστορίας μπορεί να προσφέρει καλόδεκτη παραμυθία, αλλά και να συμβάλει στην εθνική αυτογνωσία μας, αποτελώντας παράλληλα ασφαλή οδηγό για κρίσιμες μελλοντικές αποφάσεις. Η γνώση του φοβερού αλλά και ενδόξου παρελθόντος μας συντελεί στην καλλιέργεια υγιούς εθνικού φρονήματος, στον σεβασμό των αξιών και της εθνικής μας κληρονομιάς, χωρίς τον κίνδυνο του σοβινισμού και της εσωστρέφειας.

Αν ωστόσο η επιστήμη της Ιστορίας έχει ως στόχο να καταγράψει αμερολήπτως γεγονότα και να εξηγήσει τις αιτιώδεις σχέσεις τους, η λογοτεχνία έχει την ελευθερία να προσεγγίσει τα ίδια γεγονότα από υποκειμενική και συναισθηματική σκοπιά και το έργο που προκύπτει είναι σαφώς επιδεκτικό ποικίλων αναγνώσεων και προσεγγίσεων. Ο συγγραφέας εκκινεί οπωσδήποτε από την ιστορική γνώση και τις ιστορικές πηγές. Και απαραίτητως γνωρίζει σε βάθος τα γεγονότα, τα κίνητρα και τις ενέργειες που επιχειρεί να μετουσιώσει λογοτεχνικά, προκειμένου να καταφέρει να προσδώσει αμεσότητα, ζωντάνια και παλμό στο έργο του¹⁷.

Στις ευτυχείς λοιπόν στιγμές τους η ποίηση και η πεζογραφία δίνουν βιωματική διάσταση στα γεγονότα του ιστορικού παρελθόντος και συνεισφέρουν σημαντικά

17. Βλ. Γεώργιος Βαγιανός, *Η διδασκαλία της Ιστορίας μέσα από λογοτεχνικά κείμενα*, εκδ. Έλλην, Αθήνα 1995, σσ. 106-108.

στη γνώση της εποχής την οποία επιλέγουν να αναπαραστήσουν¹⁸. Ο νεαρός ή ο μεγαλύτερος σε ηλικία αναγνώστης αξιώνεται να γίνει μέτοχος μιας μυσταγωγικής εμπειρίας που μετατρέπει την ψυχρή και μακρινή γνώση σε ζωντανή πραγματικότητα, που του επιτρέπει να νιώσει την αγωνία, τα κίνητρα και την ανθρώπινη διάσταση των ηρωικών μορφών. Έτσι διαλύεται η αχλύς του μύθου, όχι για να αποδυναμωθεί η σχέση του αναγνώστη με τα μεγάλα ιστορικά γεγονότα, αλλά αντιθέτως για να ενισχυθεί διά της συναισθηματικής συμμετοχής ακατάλυτα ο δεσμός με αυτά¹⁹.

Το δίπολο ιστορίας και λογοτεχνίας όρισε τις μυθιστορηματικές βιογραφίες που ζωντάνεψαν τον ένδοξο Αγώνα του '21, στις οποίες εξέχουσα θέση έχει το έργο του Σπύρου Μελά. Στο έργο του *Ματωμένα ράσα*²⁰ ιστορείται με γλαφυρότητα αλλά και σεβασμό στα ιστορικά γεγονότα ο βίος και το μαρτύριο εξεχόντων εκπροσώπων του Κλήρου: του Παπαφλέσσα, του Πατριάρχη Γρηγορίου του Ε', του Παλαιών Πατρών Γερμανού και του Αθανάσιου Διάκου. Είναι αληθές ότι κατά τα νεώτερα χρόνια η ιστορία ολίγων προσώπων, πολεμιστών ή και μαρτύρων της πίστης μας, συγκίνησε την ελληνική ψυχή όσο η ζωή και ο θάνατος του Αθανάσιου Διάκου (1788-1821). Ο Μακρυγιάννης αποδίδει επιγραμματικά τη σύνδεση ανάμεσα στην εθελούσια θυσία του Διάκου και στη θυσία του Λεωνίδα²¹. Ακριβώς η σύζευξη αυτή έχει αποτυπωθεί ως ακατάλυτη στή συνείδηση του ελληνικού λαού μέχρι σήμερα. Το παλικάρι αυτό, που θυσιάστηκε μέσα στη δόξα της άνοιξης για την πατρίδα και τη θρησκεία του, ενσαρκώνει σε ένα πρόσωπο το ιδεώδες του ιερωμένου, του πολεμιστή και του μάρτυρα της πίστης. Ο συγγραφέας Τάκης Λάμπας στο τέλος της σπουδαίας μελέτης του 1949 για τον Διάκο, εκφράζοντας το γενικό αίσθημα ομολογεί με ιερή συγκίνηση: «Το αθάνατο Εικοσιένα είναι γιομάτο από ηρωικές μορφές. Σαν τον πολέμαρχο όμως της Αλαμάνας, τον πρωτολάτη αγωνιστή της Επανάστασης, το Θανάση το Διάκο, θαρρώ πως δεν έχει να πρωτοδείξει άλλον. Ο διάκος του Πρόδρομου που πέταξε τα ράσα για να ζωστεί τ' άρματα και να τάξει τη ζωή του στη λευτεριά της σκλαβωμένης πατρίδας του, είχε γεννηθεί ήρωας και ήρωας πέθανε»²².

18. Γεώργιος Λεοντσίνης, *Διδακτική της Ιστορίας. Γενική-τοπική ιστορία και περιβαλλοντική εκπαίδευση*, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 2006, σ. 323.

19. Για διεξοδική πραγμάτευση της σχέσης της επιστήμης της Ιστορίας με τη Λογοτεχνία βλ. το βιβλίο της Αφροδίτης Αθανασοπούλου, *Ιστορία και Λογοτεχνία σε διάλογο, ή Περί μυθικής και ιστορικής μεθόδου. Μια ανίχνευση στη νεοελληνική ποίηση του 19ου και 20ού αιώνα*, εκδ. Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2016.

20. Σπύρος Μελάς, *Ματωμένα ράσα. Δικαίος Παπαφλέσσας – Πατριάρχης Γρηγόριος – Ο Παλαιών Πατρών Γερμανός – Αθανάσιος Διάκος*, εκδ. Μπίρης, Αθήνα 1962 [Α' έκδ.: *Ματωμένα ράσα*. Βιογραφίες, έκδοσις και τύπος καταστημάτων Μιχαήλ. Ι. Σαλιβέρου, εν Αθήναις 1933].

21. «Κι' ο περίφημος γενναίος Διάκος, αφού τελείωσε τον τζεμπιχανέ [πολεμοφόδια], καταπληγωμένος και μισοσκοτωμένος τον έλαβαν ζωντανόν οι Τούρκοι και τον παλούκωσαν. Ή στην θέσιν οπού επέθανες εσύ, Λεωνίδα, με τους τρακόσους σου, πέθαναν κι' αυτείνιοι διά την θρησκεία και πατρίδα» (Στρατηγού Μακρυγιάννη, *Απομνημονεύματα*, εισαγωγή Γιάννης Βλαχογιάννης, εικονογράφηση Παναγιώτης Ζωγράφος, εκδ. Γνώση, Αθήνα 2003, σ. 145).

22. Τάκης Λάμπας, *Ο ήρωας της Αλαμάνας. Μυθιστορηματική βιογραφία του Θανάση Διάκου*, εικονογράφηση Ν. Νομικός, εκδ. Μ. Πεχλιβανίδη, Αθήνα [1961]. Επανεκδόθηκε αργότερα από τις εκδ. Πατάκη: Τάκης Λάμπας, *Ο ήρωας της Αλαμάνας*, εικονογράφηση – εξώφυλλο Στάθης Φλώρος, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 1999. Η παραπομπή στην τελευταία αυτή έκδοση, σ. 152.

Κατόπιν όλων αυτών, κατανοούμε πλήρως γιατί ο φωτισμένος πρώτος Κυβερνήτης της Ελλάδας, ο Ιωάννης Καποδίστριας, εξηγώντας στους Ευρωπαίους ηγέτες τι σημαίνει ο όρος «Ελλάς» τόνιζε ότι η Ελλάδα δεν είναι περιοχή που ορίζεται από γεωγραφικά όρια, αλλά πρωτίστως πολιτισμική, γλωσσική και θρησκευτική οντότητα.

Ο Κλήρος, καθ' όλη τη διάρκεια των σκοτεινών αιώνων, δεν άφησε τους υπόδουλους Έλληνες να το λησμονήσουν. Απομένει σε εμάς τους συγχρόνους, που δεν είμαστε πλέον υπόδουλοι, αλλά ζούμε επίσης σε δύσκολες και ιστορικές εποχές, να σχεδιάσουμε ένα ευσύννο μέλλον, διατηρώντας την ιστορική μνήμη και αφομοιώνοντας τα διδάγματα των ρασοφόρων και των απλών Αγωνιστών του '21, που έχυσαν ποταμούς αιμάτων για την ελευθερία μας.